

1.

O čemu govorimo kada govorimo o porodici danas?

Izmenjena stvarnost porodičnog života

– izazov za sociologiju porodice

Nakon sredine XX veka dešava se simultano delovanje nekoliko društvenih procesa koji su doveli u pitanje model moderne „velike porodice zapadne nostalgije“ (Good, 1963, navedeno prema Milić, 1988). Sve veća ekonomska i politička emancipacija žena, podstaknuta i podržana novim društvenim pokretima, a posebno drugim talasom feminizma, kao i sve rasprostranjenija upotreba kontraceptivne pilule i ostalih sredstava za kontrolu rađanja, dekonstruisale su instituciju braka sa njegovom svrhom kontrole seksualnosti i legitimacije rađanja. Sa prodorom post-pozitivističke dekonstrukcije paradigmi moderne društvene teorije, nuklearna porodica, zasnovana na monogamnom braku muškaraca i žene sa njihovim odvojenim a dopunjujućim (segregisanim i komplemetarnim) ulogama, kritikovana je od strane teoretičara Nove leveice kao ideološka konstrukcija – familizam (Donzelot, 1979), a od strane radikalnih feministkinja kao opresivna institucija potčinjavanja žena (Barrett, McIntosh, 1982). Ova „anti-porodična“ struja postaje deo ideološkog „rata oko porodice“ protiv konzervativne „pro-porodične“ struje (Berger, Berger, 1983). Paralelno sa promenom društvenog konteksta i naučnih paradigmi i javnomnjenjskih stavova, javljaju se i trendovi povećanja broja razvoda, ponovljenih brakova, kohabitacija (i sa decom), rastućeg učešća vanbračnog rađanja, znatnog povećanja broja jednoroditeljskih porodica, usvajanja, neheteroseksualnih parova i porodica. Ukratko, u stvarnosti savremenog porodičnog polja dešava se transformacija ka pluralitetu oblika porodičnog života koja postaje naučni izazov za sociologiju i druge društvene nauke.

Najširi teorijski okviri u koje smestamo promene savremene porodice jesu **teorije modernizacije**, a među njima posebno one koje obuhvataju i promene unutar porodičnog domena, kao što su **teorija demografske tranzicije** (Lesthaeghe, Moors 2000; Lestheage, Neels, 2002; Petrović, 2009, Bobić, 2006, Bobić, 2013) i **teorije refleksivne modernizacije** (Bek, 2001; Beck, Beck Gernsheim 2002; Giddens, 1992).

Promene koje karakterišu Drugu demografsku tranziciju (DDT) ukazuju na to da je, usled povećanja materijalnog blagostanja, sekularizacije, urbanizacije, produženja obrazovanja, a posebno usled obrazovanja žena i njihovog masovnog ulaska na tržište rada, došlo do promena u reproduktivnim praksama i u načinu doživljaja porodice i braka. Porodični domen odlikuje se sve kasnijim stupanjem u brak i istovremeno smanjenjem značaja braka, što dovodi do povećanja alternativnih formi partnerstva (kohabitacija, LAT unija, istopolnih zajednica i dr.), odlaganja ili odustajanja od roditeljstva, većeg broja razvedenih brakova i veće rodne simetrije u podeli praksi unutar porodice. Ove promene sa sobom nose i nove vrednosne orijentacije koje podržavaju navedene prakse (Lesthaeghe, Moors 2000; Lestheage, Neels, 2002; Petrović, 2009). Van de Ka identifikuje šest ključnih osobina procesa DDT: 1) skraćanje perioda fertiliteta (i odlaganje rađanja), 2) pad stope bračnosti i kasnije prosečne godine stupanja u brak i za muškarce i za žene, 3) povećanje stope razvoda brakova i raspada konsenzualnih unija, 4) povećanje učešća kohabitacija, 5) povećanje učešća vanbračnih rađanja i 6) promene u obrascima korišćenja kontracepcije (Van de Kaa, 2002). Pad stope fertiliteta, koji traje tokom čitave (prve i druge) demografske tranzicije, dovodi se u vezu sa promenama u stavovima roditelja prema deci. Prva faza opadanja stope fertiliteta dogodila se tokom XIX veka i seže sve do tridesetih godina XX veka (period prve demografske tranzicije – PDT). Ona je uzrokovana promenom koja je podrazumevala „emocionalno i finansijsko investiranje u decu“, dok je pad fertiliteta u periodu od šezdesetih godina XX veka izraz sve veće individualizacije i odustajanja od roditeljstva (Aries, 1980: 129, nav. prema Van de Kaa, 2002: 4–5). Van de Ka povezuje dve faze ne samo sa odnosom prema deci već šire prema porodici. Prema njemu, PDT karakteriše „model buržoaske porodice“, a DDT „model individualističke porodice“. U prvom periodu porodica je postala stabilnija i značajnija institucija, grupa sa kojom se pojedinci identifikuju, dok u drugom ona gubi na značaju (pokazatelj ovog procesa je sve veći broj razvoda). Porodica postaje mesto osećanja i razmene između supružnika/partnera, čemu „rađanje dece može ali i ne

mora da doprinese“ (Van de Kaa 2002: 6). Za objašnjenje ovih procesa naučnici ne koriste samo demografske pokazatelje, već kao značajnu pokretačku silu prepoznaju vrednosni sistem baziran na individualnim slobodama, izboru, samoaktuelizaciji i sl. (Van de Kaa, 2002, Lestheage, Neels, 2002; Bobić, 2013; Kuhar, 2009; Petrović, 2009). DDT se prepoznaje kroz tri ključne dimenzije: 1) strukturalnu, 2) kulturnu i 3) tehnološku. Strukturalna podrazumeva socioekonomske promene poput povećanja BDP, industrijalizacije, razvoja tercijarnog sektora, povećanja značaja komunikacionih tehnologija i ekonomskog umrežavanja. Kulturna se odnosi na promene vrednosnog sistema. Ključno pitanje je promena u onome što ljudi žele, a kao odgovor se nameće život usmeren na sadašnjicu; potrošnja i poslovna karijera postaju bitan deo života i identiteta pojedinaca. Značaj tradicionalnih društvenih grupa opada. Oslanjajući se na Inglehartovu teoriju o post-materijalističkim vrednostima (Inglehart, Norris, 2003), DDT se dovodi u vezu sa procesima postindustrijalizacije, koji dovode do ključnih promena u sferi politike, porodice, posla, ideologije, seksualnosti i dr.

Teoretičari refleksivne modernizacije smatraju da procesi globalizacije, detradicionalizacije i sve intenzivnija individualizacija određuju način funkcionisanja savremenog društva. Globalizacija je proširila horizonte mnogim ljudima, ali je istovremeno dovela u pitanje mnoge ranije izvesnosti - ekonomske, društvene i političke. Tržišta rada, roba i kapitala proširila su se preko cele planete i stvorili su uslove u kojima se dobitnici i gubitnici (na regionalnom i individualnom nivou) smenjuju veoma brzo stvarajući rizike, posebno u sferi rada i zaposlenja. Istovremeno, kulturni modeli prema kojima su se ljudi upravljali sve se brže menjaju ili nestaju. *Detradicionalizacija* se odnosi na proces oslobađanja od očekivanja nametnutih od strane zajednice i tradicije. U partnerskim i porodičnim odnosima, detradicionalizacija i individualizacija podrazumevaju oslobađanje od etike žrtvovanja. Shodno tome, brak prestaje da bude doživotna moralno obavezujuća zajednica već postaje odnos u koji se ulaže srazmerno očekivanjima od drugog, i dobija odlike „čiste veze“ (Giddens, 1992). U roditeljstvu se model žrtvovanja za dete, sa urođenim etikama – brižne majke negovateljice i oca odgovornog hranioca, zamenjuje idealom recipročnog i ravnopravnog roditeljstva (equal share parenting). Transformisana intimnost postaje najznačajnija za pojedince u okruženju detradicionalizovanog života, jer oslobođeni od naučenih modela ponašanja, očekivanja, uputstava i konvencija u oslabljenim

tradicionalnim vezama srodstva i braka, oni sve više traže ljubav i intimnost koje bi im olakšale osećaj izolacije u stečenoj autonomiji (Beck, Beck-Gernsheim, 1995).

Zastupnici teorije refleksivne modernizacije vide odnose unutar savremene porodice kao nestabilne u situaciji neprimenljivosti ili smanjenog značaja naučenih i postojećih modela ponašanja. Odnosi su predmet stalnog pregovaranja između članova porodice, a mogu biti nestabilni i zbog toga što zavise od poklapanja individualnih putanja životnih tokova koje mogu biti neusaglašene. Nasleđeni modeli porodičnih uloga gube na aktuelnosti i sve su manje funkcionalni. Nove porodične i partnerske forme, kao što su kohabitacije, jednoroditeljske porodice, post-razvodne (step-families i blended families), porodice bez dece, transnacionalne, neheteroseksualne porodice i druge, kroz procese pregovaranja i dogovora između svojih članova, dovode do formiranja novih porodičnih praksi, kao i novih ideja i narativa o tim praksama, i promišljanja, izmišljanja i konstruisanja novih porodičnih odnosa. Tim novim oblicima porodičnog života je zajedničko da dekonstruišu familistički heteronormativ nuklearne Porodice kao „zajednice interesa“ i određene „strukture koja obavlja funkcije“.

Problemi u određenju pojma porodica: Da li napustiti koncept?

Izmenjena stvarnost porodičnog života u savremenosti ima različite posledice na promišljanje i bavljenje porodicom danas. Teorijske implikacije obuhvataju sledeće nedoumice: da li se može govoriti o porodici u jednini? Kako definisati porodični život? Kako naći eksplanatorne teorijske modele koji bi obuhvatali složene obrasce porodičnog života? Koji termin koristiti, koji konceptualni okvir i aparat primeniti u određenju i tumačenju? Da li postoji neko jedinstveno jezgro za definisanje pojma? Metodološke implikacije obuhvataju zahteve za uvođenjem novih pristupa i metoda istraživanja, analize i intepretacije. Praktično-političke (policy) implikacije se odnose na nužnost da se redefinišu politike države prema različitim porodicama, tako da prepoznaju nove porodične oblike i odnose, da im daju legitimnost (i legalnost), i razviju specifične mehanizme i mere podrške i pomoći ciljane baš na njih.

Postavljaju se pitanja: da li i u kom smislu možemo govoriti o porodici u doba kasne modernosti? Bekovi govore o ponovnom stvaranju porodice („reinventing the

family” Beck-Gernsheim, 2002) nakon „post-porodične porodice“ (post-familial family) (Beck-Gernsheim, 1998) – „nove privremene porodice sastavljene od višestrukih veza“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 203), koju karakteriše normalan haos ljubavi: „*Nuklearna porodica, zasnovana na rodnim položajima, ne uspeva da odgovori na izazove emancipacije i jednakih prava, koje se van naših privatnih života više ne mogu zaustaviti. Rezultat je prilično normalan haos nazvan ljubav. Ako je ova dijagnoza tačna, šta će zameniti porodicu, to carstvo domaćeg blaženstva? Porodica, naravno! Samo drugačija, bolja: pregovarana porodica, alternativna porodica, višestruka porodica, novi aranžmani nakon razvoda, ponovni brak, nanovo razvod, novi izbor između tvoje, moje, naše dece, naših prošlih i sadašnjih porodica*“ (Beck, Beck-Gernsheim, 1995: 2)

Nova „*post-porodična porodica*“ predstavlja pomeranje od „*zajednice potreba*“ koja podrazumeva obaveze solidarnosti, ka grupisanju zasnovanom na „*afinitetima koji su izborni*“ (*elective affinities*), a ne sudbinski (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 96). Izraz *porodice izbora* (*families of choice*) ušao je u sociologiju porodice iz istraživanja istopolnih ili neheteroseksualnih porodica (Weeks, Heapy, Donovan, 1999).

Individualizam sve više vodi ka **porodici izbora** – koja se temelji na osećaju pripadanja, te je fokus sad na odnosima pre nego na drugim konstitutivnim elementima (srodnička veza, domaćinstvo, brak, itd.). Pred sociologiju porodice se postavlja pitanje da li je u pitanju kratkotrajna ili trajna promena koju sociološki koncepti neće moći da objasne. Postoje gledišta, i to glasna, da je sociologija porodice izgubila svoj predmet proučavanja i da treba napustiti koncept porodice. Izvori napuštanja kategorije porodice su feministička kritika (veoma konvencionalnog) normativističkog i institucionalnog poimanja porodice (kao imidža sa kutije kornflejksa) i teorije individualizacije, koje je proglašavaju „praznom institucijom“ i „zombi“ kategorijom. Pojavili su se pokušaji da se koncept „porodica“ zameni drugim: npr. domaćinstvo, lični život (*personal life*; Smart 2007), zahtevi da se zameni konceptom *intimnosti*, koji zahvata kvalitet „uzajamnog otvaranja“ u odnosima (Giddens, 1992), ili konceptom *srodstva* (Finch, 2006), koji može da zahvati fluidnost veza i oblika zajedničkog života.

Postoje takođe pokušaji koji se ne otklanjaju od koncepta porodice i ne preorijentišu je unutar širih procesa. Oni uključuju upotrebu termina *porodice* (množina, kao sociologija porodica), da bi se priznala raznovrsnost životnih stilova i odnosa, ili se reč porodica koristi ne kao imenica, već kao pridev – *porodični život*, *porodične prakse* ili čak kao glagol *činjenje porodice* (*doing family*). Suština ovih

nastojanja je u pomeranju sa forme i sadržaja (porodica kao struktura koja obavlja funkcije) ka odnosima i povezivanju.

Kako proučavati novu stvarnost porodičnog života?

Novi pristupi i koncepti

Kao što smo videli, raznolikost formi i odnosa porodičnog života u savremenosti, učinila je prevaziđenim pojam porodice koji je tretira kao instituciju zasnovanu na određenoj strukturi – nuklearnoj, sa pripisanim položajima majke, oca i dece i njihovim jasno definisanim ulogama, a koja obavlja određene funkcije, pre svega socijalizacijsku. Pored toga, transformacija intimnosti o kojoj je bilo reči, dovela je do toga da je porodična grupa sve manje „zajednica interesa“, a sve više postaje zasnovana na osećanju pripadanja. Uzimajući u obzir ove promene, nove konceptualizacije pojma porodice fokusiraju se na relacioni aspekt porodičnog života, na aktivnosti (brige, nege i staranja) i subjektivna značenja i osećanja.

Najznačajniji prodor u rekonceptualizaciji pojma porodice napravio je britanski sociolog Dejvid Morgan (David Morgan). On je u knjizi „Family Connections“ objavljenoj 1996. godine uveo **porodičnih praksi** (Morgan, 1996), koji se više od četvrt veka smatra jednim od najznačajnijih u savremenoj sociologiji porodičnog života. Morgan kreće upravo od promene da je osećaj pripadanja porodici ono što je danas ključno, a nadovezuje se na feministički koncept brige (*care*) kao osnove porodičnog života. Polazna teza Morganove rekonceptualizacije pojma porodice je da su članovi neke grupe porodica zato „rade porodične stvari“ (*doing family things*), „bave se porodičnim“ (*doing family*), a ne time što to „jesu“ na osnovu spoljnih određenja.

Prakse su „često mali fragmenti dnevnog života“ - uklopljene su u svakodnevno, regularne su i rutinizovane, te se bez promišljanja (refleksije) uzimaju zdravo za gotovo. Pojam porodične prakse po Morganu, međutim, ukazuje na „one odnose i aktivnosti koji su konstruisani tako da se tiču porodičnih stvari“ (Ibid., str. 192), odnosno ono što svakodnevne prakse čini porodičnim jeste značenje koje im akteri pripisuju. Prema Morganu, osnovno za određenje i doživljavanje nekih praksi – odnosa i aktivnosti, kao porodičnih je deljenje - resursa, brige, odgovornosti i obaveza, kao i pregovaranje oko odnosa.

Prepoznavanje da su neke prakse značajne za pripadanje porodici ne proističe nužno iz toga što su one stare i odavno ustanovljene, niti iz toga što se opažaju kao prirodne i neizbežne, već zbog toga što za date aktere imaju poseban značaj kao deo njihovog opažanja porodičnog (Ibid., str. 192). Shodno tome, porodične prakse nisu samo aktivnosti koje članovi porodice obavljaju jedni u odnosu na druge, već one istovremeno određuju pripadnost porodici. Ovo subjektivno međusobno uvažavanje povezuje u porodično polje ljude koji mogu da žive u različitim domaćinstvima ili jednostavno odluče da su porodica („porodice izbora“). Sa druge strane, postoji i „distinktivnost“ porodičnih praksi, jer se grupa ljudi koja je u njih uključena izdvaja kao porodica od onih koji nisu porodica, kao što su susedi, prijatelji, kolege i drugi (Morgan, 2011: 10).

Sledstveno aspektu pripadanja porodici, i obavljanje porodičnih uloga se u ovoj konceptualizaciji određuje preko činjenja, odnosno obavljanja (svakodnevnih) aktivnosti koje čine porodične prakse. Na primer, neka osoba se smatra ocem i sama se doživljava kao otac, ne zato što mu je taj status pripisan na osnovu biološkog začeca ili zakonski definisan, već zato što obavlja redovne i rutinizovane aktivnosti brige, nege i staranja o detetu. Na sličan način, biti majka - to što se neka osoba opaža i doživljava kao majka, takođe je određeno obavljanjem praksi majčinstva, a ne normom ili institucionalno određenom ulogom. Na taj način, kroz obavljanje roditeljskih praksi, i osobe koje nisu biološki roditelji na primer u istopolnim porodicama, ili razvedeni roditelji u rekonstituisanim porodicama, kao i maćehe i očusi (u step-families), kroz prakse roditeljstva i značenja koja pripisuju tim praksama postaju deo određene porodice.

Opisanom konceptualizacijom Morgan radikalno pomera sociološku analizu od porodice kao „strukture“ kojoj pojedinci na neki način pripadaju ka razumevanju **porodica kao skupova aktivnosti, koje imaju posebno značenje povezano sa porodicom u datom trenutku**. Jedna od velikih promena u konceptu porodice je to što on sad mora da označi intimna osećanja i odnose i njihovo **subjektivno značenje**, a ne samo formalne, objektivne krvne i bračne veze.

Nadograđujući Morganov koncept porodičnih praksi, britanska sociološkinja Dženet Finč (Janet Finch) je predložila koncept **prikazivanja** (*displaying*) (Finch, 2007). Ova autorka smatra da sociologija savremenih porodičnih odnosa treba da

prepozna značaj prikazivanja porodice, a ne samo činjenja porodice (doing families). Pod *prikazivanjem* ona želi da naglasi fundamentalno društvenu prirodu porodičnih praksi, jer smatra da značenje nečijih postupaka treba da bude preneto na značajne druge i shvaćeno od njihove strane kao nešto što ima značenje povezano sa „porodicom“, da bi ti postupci bili efektivni u stvaranju porodičnih praksi. Drugim rečima, da bi prakse bile priznate i prihvaćene kao porodične, one moraju biti prepoznate kao takve i od strane značajnih drugih, a ne samo onih koji ih čine. Ta „spoljna legitimacija“, odvija se kroz *prikazivanje* - „proces preko koga pojedinci ili grupa prenose jedni drugima i relevantnoj publici da njihovi određeni postupci predstavljaju bavljenje porodičnim stvarima i na taj način potvrđuju da su njihovi odnosi – porodični odnosi“ (Finch, 2007: 67). Ovo je posebno važno u tzv. novim porodicama čije granice nisu jasne, kao što su kohabitacije, post-razvodne (rekonstituisane i step-families), neheteroseksualne i slično. Dženet Finč navodi primer post-razvodnih porodica u kojima su bivši supružnici rastavljeni kao partneri, ali su povezani kao roditelji. Oni su u situaciji da stalno procenjuju, pregovaraju, prilagođavaju i menjaju svoje roditeljske prakse, identitete i odnose, te je značajno da njihove prakse budu prikazane i prepoznate kao porodične. Da bi prakse bile prikazane, potrebna je interakcija između članova porodice, a potom verbalno i neverbalno prepoznavanje delanja i odnosa. Na primer, razvedeni otac vodi decu na ručak u restoran a bivša tašta konstatuje da je sada bolji otac nego što je bio dok je živeo zajedno sa njenom ćerkom. Prikazivanjem porodičnih praksi kroz socijalne interakcije, akteri traže prepoznavanje od članova porodice i značajnih drugih i prihvatanje od strane svih relevantnih aktera da su to što čine porodične stvari. Kod rekonstituisane porodice primer bi bio kada se bivši supružnici i njihovi sadašnji partneri nađu zajedno sa decom na ručku u restoranu, tim zajedničkim obrokom prikazujući da su svi oni porodica. Ponekad su značajni drugi institucije i zajednica, kao u primeru istopolnih roditelja koji učestvuju u roditeljskim sastancima u školi njihovog deteta i teže da budu prepoznati kao porodica od strane zajednice. Dženet Finč smatra da moramo da redefinišemo porodične odnose, zbog njihove raznolikosti. Porodice moraju da budu *prikazane*, jer njihovi obrisi i obeležja, tako raznoliki i fluidni, nisu jasni okolini. Ključna poruka prikazivanje je: „Ovo su moji porodični odnosi i oni funkcionišu“ (Finch, 2007).

Pristup **porodičnih konfiguracija** je još jedna savremena perspektiva u sociologiji porodice koja u određenju porodičnog stavlja fokus na povezanost - odnose

razmene između aktera (Widmer, 2006). Pristup je empirijski zasnovan na prikupljanju podataka i analizi interakcija razmene koje u određenom periodu imaju ispitivane osobe. Iako polazi od analize mreža, ovaj pristup se ne bavi samo strukturama - intenzitetom i pravcima razmene između centralnog ispitanika i njegovih značajnih drugih, već i značenjima i neformalnim pravilima obaveznosti i reciprociteta. Po mišljenju autora koji zastupaju ovaj pristup, **značenja i norme razmene leže u osnovi stvarne organizacije porodica** i preko njih se stvaraju različiti tipovi porodičnih konfiguracija, koje se protežu preko nuklearne porodice i uključuju srodnike i prijatelje (Widmer, 2006). Tako je jedan od tvoraca ovog pristupa švajcarski sociolog Erik Vidmir (Eric Widmer) istraživanjem identifikovao postojanje šest različitih tipova porodičnih konfiguracija koje je nazvao: 1. „stablo“ (*beanpole*); 2. prijateljske; 3. postrazvodne; 4. bračne (konjugalne); 5. porodične konfiguracije orijentisane od majke; 6. porodične konfiguracije orijentisane od oca (Ibid.).

Naše istraživanje svakodnevice porodičnog života tokom pandemije kovid-19 pokazalo je da ljudi sami uključuju u porodične priče šire konfiguracije odnosa sa osobama sa kojima su povezani preko praksi svakodnevne brige i komunikacije, a koje se prostiru izvan granica porodičnog domaćinstva. Porodične konfiguracije koje su se pojavile u analizi porodičnih priča su, pored nuklearnih porodica u inokosnom domaćinstvu, vertikalno i lateralno proširene porodice u istom domaćinstvu, funkcionalno proširene porodice u dva prostorno bliska domaćinstva, šire porodične konfiguracije krvno povezanih srodnika, kao i „porodici nalik“ konfiguracije koje uključuju prijatelje. U potonjem slučaju koriste se izrazi koje izjednačavaju status prijatelja i bliskih srodnika: „kao sestre“, „kao brat“ i slično.

Sa najboljim drugaricama, koje su mi kao sestre, čujem se kao i inače, tokom celog dana (preko aplikacija za dopisivanje) i jednom nedeljno zajednički preko skype-a. (mladi par u kohabitaciji, rade od kuće)

Neki ispitanici su eksplicitno naglašavali da do proširenja porodične konfiguracije dolazi zbog specifičnih okolnosti izazvanih pandemijom i merama vanrednog stanja (Tomanović, 2021). Rizična životna situacija pojačava prakse porodične solidarnosti, posebno one koje okupljaju članove oko zajedničkih aktivnosti, pre svega obedovanja i zajedničke dokolice kojima se smanjuje anksioznost i jača porodična kohezivnost. Regularna digitalna komunikacija i pripremanja i distribucije

hrane sa osobama koje žive izvan domaćinstva proširuje porodične ritualne prakse zajedništva i tako pravi liniju distinkcije značenja ko jeste a ko nije porodica (Ibid.; Krstić, Tomanović, Stanojević, 2022).

Da sumiramo: sociologija porodice ostaje kao dinamična naučna i akademska disciplina kojoj bi zbog promenjenog i proširenog polja istraživanja možda više odgovarao naziv **sociologija porodičnog života**. Iz **multidimenzionalnosti** predmeta proizilazi zahtev da je neophodno da se disciplina razvija kao **interdisciplinarna**. Neke od odlika novog pristupa porodičnom životu su: orijentacija na mezo nivo, osetljivost na nove probleme porodice, nove forme i obrasce življenja, pažnja usmerena na uklopljenost i međupovezanost porodice i drugih fenomena, kao i angažovanost istraživanja u rešavanju problema u praksi. To postulira **epistemološko-metodološki pluralizam**, a jedan od trendova je kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa (mixed methods), jer post-pozitivistička metodologija traži da se prizna validnost „mekih“ varijabli (nedostupnih kvantifikaciji) i da se metode prilagode predmetu istraživanja. Potom je prisutno nastojanje da se namesto stanja - preseka proučava procesualnost i dinamika, kao i da se preko kroskulturalnih – uporednih i interdisciplinarnih šire granica istraživanja. **Teorijski pluralizam** koji odlikuje sadašnje stanje discipline predstavlja otklon od empiricizma, pošto se nastoji da sva istraživanja budu teorijski utemeljena.

2.

Neheteroseksualne porodice kao izazov heteronormativnosti i ortodoksiji sociologije porodice

Od ranih sedamdestih godina XX veka, paralelno sa drugim emancipatorskim pokretima (feminističkim, antirasističkim, mirovnim, ekološkim), pojavljuju se i umnožavaju zajednice osoba neheteroseksualne orijentacije, čije postojanje i delovanje doprinosi izgradnji seksualnih identiteta koji su različiti od heteronormativnog. Sa druge strane, Porodica - opažana i tumačena kao „temelj društva“ predstavljala je antitezu prezrenoj, nelegalnoj i sankcionisanoj homoseksualnosti (Weeks, Heapy, Donovan, 2004: 341). Stoga ne čudi da su prvi lezbijski i gej aktivisti snažno kritikovali opresivnu porodicu moderne, na sličan način kao feministkinje iz perspektive žena, jer „Sama forma porodice radi protiv homoseksualnosti“ (London Gay Liberation Front, 1971: 2; prema Ibid. 341).

S druge strane, borba za prepoznavanje i društvenu legitimaciju osoba različitih seksualnih orijentacija, kao mehanizam ostvarenja njihovog strateškog cilja - punog i ravnopravnog građanstva, uključivala je tokom vremena i prihvatanje zahteva da se istopolni parovi venčavaju i zasnivaju porodicu. Pitanja odnosa premba legalizaciji braka i istopolne porodice kroz ostvarivanje prava na punopravno roditeljstvo su i dalje deo debata u neheteroseksualnim zajednicama. Činjenica da se nastajanje neheteroseksualnih „porodica izbora“ (Weeks, Heaphy, Donovan, 2001) može posmatrati kao dokaz pomaljanja novih obrazaca odnosa, koji su nužni u kontekstu dubokih promena zapadnih društava a javljaju se kao ishod „dvostrukog zaokreta“ u poimanju intimnosti (Weeks, Heapy, Donovan, 2004: 341)¹. Sa jedne strane, njihovo oblikovanje je bilo rezultat sazrevanja i usložnjavanja sveta neheteroseksualnih osoba, čiji je najviše javno prepoznat aspekt bio borba za prepoznavanje istopolnih partnerstava i brakova i prava roditeljstva. Istovremeno, neheteroseksualne porodice su deo širih promena „transformacije intimnosti“ (Giddens, 1992), povezanih sa procesima detradicionalizacije i individualizacije. Nasuprot tada učestalim lamentima nad „krizom“ ili „propašću porodice“ (Popenoe, 1988), ovi procesi su u svakodnevni

¹ Za kritički prikaz odnosa sociologije prema istopolnim odnosima videti prevedeni članak Kena Plamera (K. Plummer; Plamer, 2009), kao i članak Marije Radoman, 2016.

život uveli nove obrasce intimnog povezivanja i time doprineli novom osmišljavanju pojma porodice, o čemu će biti reči kasnije.

U narednom delu ćemo ukratko prikazati nekoliko glavnih istraživačkih tema koje su se oblikovale tokom proteklih decenija proučavanja neheteroseksualnih porodica: partnerski odnosi, roditeljstvo i deca u istopolnim porodicama, tranzicija u odraslost neheteroseksualnih osoba i proces razotkrivanja ('coming out') u roditeljskoj porodici, porodični život starijih gej osoba i mreže podrške (Biblarz, Carroll, Burk, 2014). Na kraju ćemo ukazati na koji način su ova istraživanja otvorila nova pitanja i doprinela transformaciji sociologije porodičnog života.

Partnerstvo, moć i intimnost u istopolnim porodicama

U jednom od ranijih istraživanja o istopolnim vezama, na osnovu intervjua sa osobama koje se samoidentifikuju kao neheteroseksualne, autori interpretiraju tri dominantne teme koje se tiču partnerskih odnosa (Weeks, Heaphy, Donovan, 1999): 1. stavove o jednakim pravima i društvenom prepoznavanju i priznavanju istopolnog partnerstva; 2. raspodelu moći unutar istopolne partnerske veze; 3. intimnost i razvijanje osećanja privrženosti ('commitment').

U okviru prve i treće teme pojavljuju se dve povezane priče. Jedna priča naglašava razlike u partnerstvu u odnosu na heteroseksualna, a druga podvlači jednakost, ravnopravnost i posledično sličnosti između dva tipa partnerskih veza (heteroseksualnih i istopolnih). Neki ispitanici u tom istraživanju, skloniji prvom stavu, insistirali su da istopolne veze otvaraju mogućnost za ravnopravnije veze koje više ispunjavaju, nego kod heteroseksualaca, a neki su svesno stvarali svoju vezu u suprotnosti sa heteronormativnim modelom, odbacujući na primer brak i insistirajući na egalitarnosti i saradnji partnera (Ibid.). Pretpostavka i gej muškaraca i lezbejki je da isti pol izjednačava partnere u intimnom povezivanju, a da je sve ostalo npr. podela rada više podložno pregovaranju i dogovoru, pre nego što je primena heteronormativnog modela. Upravo to zajedničko učestvovanje prema autorima ovog istraživanja učvršćuje intimnost, približavajući ih Gidensovom idealnom tipu „čistih veza“ (Giddens, 1992).

Veći stepen egalitarnosti i refleksivnosti u homoseksualnim emotivnim vezama ustanovili su i istraživači u Sloveniji (Kuhar, Švab, 2005: 90), u prvom istraživanju u regionu svakodnevice LGBT osoba. Ovi autori, međutim, postavljaju pitanje da li

partnerske veze koje su detradicionalizovane u teorijskom smislu, kao što su kohabitacije i neheteroseksualne zajednice, vode transformaciji intimnosti iz istih razloga kao kad su u pitanju heteroseksualni odnosi u braku. Smatraju da je neophodno ove promene tumačiti unutar društvenog konteksta formiranja odnosa, gde je u slučaju istopolnih partnerstava posebno značajno to što je savremeno društvo i dalje dominantno heteronormativno (Ibid. 91). Ove tvrdnje upućuju na sociokonstruktivistički pristup u tumačenju ličnih i porodičnih odnosa neheteroseksualnih osoba, o čemu će više reči biti u daljem tekstu.

Odnos prema braku parova u istopolnim zajednicama se u ovom istraživanju pokazao kao ambivalentan: on se u smislu hetero norme odbacuje, ali se preko te institucije osiguravaju prava roditeljstva (npr. usvajanje), svojine i nasleđivanja, posećivanja partnera u bolnici i slično, a brak se vidi i kao zaštita od stigmatizacije, koja obezbeđuje respektabilnost zajednice. Razotkrivanje („autovanje“, 'coming out') i prihvatanje od strane zajednice se usložnjava kada postoje deca, zbog moguće stigmatizacije dece u školi i sl., pa su prepoznavanje i priznavanje istopolnih partnerstava zato ključni.

Pored prihvaćene norme demokratske egalitarnosti, istraživanja su, takođe, otkrila spektar različitosti obrazaca partnerskih odnosa u istopolnim zajednicama. Sledstveno tome, u temi koja se odnosi na **pregovaranje oko moći**, žene naglašavaju i ekonomsku i emocionalnu stranu egalitarnosti, muškarci više emocionalnu. Žene – lezbejke posebno naglašavaju nepostojanje strukturalne rodne razlike u resursima koja bi proizvodila neravnotežu u moći, jer nema uloge hranioca. Gej muškarci ukazuju na otklon od rodni stereotipa, posebno hegemonije maskuliniteta, što im dozvoljava razvijanje emocionalnosti u odnosu (Biblarz, Carroll, Burk, 2014). Ova istraživanja pokazuju da mogu postojati podele rada i moći nalik na rodne, ali ispitanici naglašavaju da je to stvar izbora i dogovora (vidi i Kuhar, Švab, 2005: 101). Takođe se pokazuje da mogu postojati konflikti oko podele domaćeg rada, posebno ako partner/ka ne radi – nezaposlen/a je ili u penziji, odnosno da postoje granice do kojih se može doći pregovaranjem (Biblarz, Carroll, Burk, 2014).

Roditeljstvo i odrastanje u istopolnim porodicama

Roditeljstvo je najviše osporavan aspekt istopolnih zajednica u savremenom društvu (Weeks, Heaphy, Donovan, 2001: 8), jer je negiranje prava i sposobnosti

osobama u istopolnim partnerskim zajednicama da odgajaju potomstvo i obezbede „blagostanje deteta“ poslednja brana odbrane heteronormativnosti. Postoji više načina na koji se heteroseksizam kao derivat homofobije ispoljava u ovoj oblasti: od negiranja legalnosti roditeljstva preko ograničenja nekih roditeljskih prava do jedne varijante tzv. „pretpostavke heteroseksualnosti“² – tendencije da se u istraživanjima i u javnom diskursu dokazuje „normalnost“ funkcionisanja neheteroseksualnih partnerstava i porodica sa decom njihovim poređenjem sa heteronormativnim modelom (Stacey, Biblarz, 2001).

Venčani neheteroseksualni parovi se suočavaju sa različitim preprekama na polju usvajanje dece, dobijanja starateljstva nad decom iz prethodnog heteroseksualnog braka i ostvarivanja prava iz radnog odnosa koja sleduju roditeljima, kao što je odsustvo zbog nege i sl. (Savage, Frisiell, Rostosky, 2003). Problem dobijanja starateljstva snažno je oblikovan društvenim verovanjem da heteroseksualni parovi i majke bolje obavljaju roditeljsku ulogu. Načini ostvarivanja legalnog očinstva za homoseksualne muškarce su usvajanje deteta nepoznate majke, usvajanje deteta drugog partnera koji je legalni biološki otac, surogat majka i tzv. „quadra“ roditeljstvo, koje uključuje gej par od kojih je jedan biološki otac deteta (inseminacijom) i majku deteta, koja može biti hetero ili homoseksualne orijentacije, a gde se mogu pregovarati i aranžmani deljenog starateljstva nad detetom (Ibid. 721). Uprkos zakonskim ograničenjima u odnosu na brak, lezbejke koje to žele mogu postati roditelji takođe na različit način, koji uključuju usvajanje deteta iz prethodne heteroseksualne veze jedne od partnerki, usvajanje, začecje inseminacijom semenom davaoca (Owens, Reed, Rostosky, 2003: 1048). Načini dobijanja deteta zahtevaju mnogo više resursa nego kod heteroseksualnih parova: deca su rezultat visokog nivoa investiranja, pa su u pitanju na neki način privilegovane i istrajne porodice, nasuprot marginalizacije koja im se pripisuje (Biblarz, Carroll, Burke, 2014).

Postoji veliki broj istraživanja o roditeljstvu u istopolnim porodicama, a ovde ćemo sumarno izneti nekoliko njihovih zaključaka. Znatno deo istraživanja je upao u zamku normativizma i primenio pogrešan pristup procenjivanje efekata roditeljstva u istopolnim porodicama na decu kroz tzv. 'the report card model' (Ibid.: 124), odnosno

² Džefri Viks i saradnici su uveli pojam „pretpostavke heteroseksualnosti“ da bi opisali mehanizme preko kojih se institucionalno poništava homoseksualno iskustvo samo po sebi, i njemu stalno pretpostavlja heteroseksualni model kao privilegovana norma (Weeks, Heaphy, Donovan, 2001). Jedan od mehanizama takve diskriminacije predstavlja stalno kompariranje različitih aspekata istopolnih porodica – partnerskih odnosa, roditeljstva, odgoja i odrastanja dece itd. sa heteroseksualnim modelom.

merenje „uspešnosti“ roditeljstva i „normalnosti“ dece iz istopolnih u odnosu na decu iz heteroseksualnih porodica. Rezultati istraživanja osporavaju „zabrinutost“ da istopolne veze i brakovi nisu stabilni i zbog toga nisu podobni za odgajanje dece, jer pokazuju da istopolni parovi pokazuju sličan osećaj zadovoljstva vezom, podrškom partnera i istu učestalost rasprava u interakciji kao i heteroseksualni parovi (Savage, Frisell, Rostosky 2003: 722). Istraživanja su konstantno dokazivala da su LGBT pojedinci više nego sposobni roditelji (vidi u Farr, Forssell, Patterson, 2010). Reagujući na argumentaciju koja dominira javnim diskursom, da je nečija seksualna orijentacija ključna karakteristika njenog ili njegovog roditeljstva ta istraživanja ponavljaju ovu pogrešnu pretpostavku (Stacey, Biblarz, 2001: 177), namesto da se bave gore opisanom raznolikošću nastanka istopolnih porodica sa decom, novom dinamikom porodičnih odnosa i praksi, i njihovim uticajem na svakodnevicu deteta i njegovo odrastanje.

Kada se sagledaju odnosi i prakse roditeljstva, čini se da se stvara egalitarniji porodični život, koji uključuje više ravnopravnosti u podeli vremena posvećenog brizi za decu, razgovoru i igranju sa njima, disciplinovanju, pomoći oko učenja i vremena provedenog na plaćenom radu. Istraživanja su kod lezbejskih parova ustanovila visok nivo zaposlenosti oba roditelja, deljenog odlučivanja, roditeljskih aktivnosti i ciljeva i domaćeg rada za porodicu (vidi: Biblarz, Savci, 2010; Biblarz, Stacey, 2010, prema Biblarz, Carroll, Burke 2014: 116). Međutim, i u odrodnjenim roditeljskim aranžmanima, ipak postoji neka specijalizacija i podela rada koja je povezana sa tipičnim obrascima usklađivanja rada i porodice (Work-Family balance) u kapitalističkim društvima (npr. razlike između partnera u vremenu koje provedu u javnoj sferi zaposlenja i privatnoj sferi porodice). Kao što pokazuje jedan od pregleda relevantnih istraživanja, ovo suprotstavljanje rodnim podelama u poslovnom i porodičnom životu jedna je od praksi kojima istopolni roditelji „menjaju obrasce roditeljstva“, a druga je praksa uključivanja šire mreže srodnika i prijatelja u svakodnevicu svoje dece (The Experiences of Children with Lesbian and Gay Parents, 2009: 12).

U novijim studijama u regionu dominantan je konstruktivistički pristup koji postulira da su prakse roditeljstva u istopolnim porodicama, kao i partnerski odnosi, određene konstrukcijom identiteta – šta znači biti LGBT osoba u datom društvenom kontekstu, u smislu prihvatanosti, stavova javnog mnjenja, stepena diskriminacije i homofobije, i drugog (Kuhar, Švab, 2005; Takacs, Kuhar, 2011). U tumačenju roditeljstva u

istopolnim porodicama neophodna je i njegova kontekstualizacija u odnosu na to kakve su legalne mogućnosti za njegovo ostvarenje i koliko je prihvaćeno u datoj društvenoj zajednici, naročito tamo gde ono nije ozakonjeno, a u javnom mnjenju je izražena homofobija (Maričić et al. 2016; Radoman, 2015; Vučković Juroš, 2019).

Kao u prethodnim istraživanjima jednoroditeljskih porodica, i ovde je u brojnim istraživanjima cilj bio dokazati da nije ugroženo blagostanje i kasnije životno postignuće dece koja odrastaju sa istopolnim roditeljima. Sumirani rezultati velikog broja istraživanja pokazuju da je seksualna orijentacija većine dece iz istopolnih porodica heteroseksualna, da vreme provedeno u porodici sa gej roditeljima ne utiče na seksualnost dece, i da ne postoji veći rizik od zlostavljanja sinova od strane gej očeva (Savage, Frisell, Rostosky, 2003). Studije koje koristeći različite mere proučavaju ishode vaspitanja, ukazuju da se deca neheteroseksualnih roditelja razvijaju i prilagođavaju na adekvatne načine, sa malo razlika koje su bitne u poređenju sa decom heteroseksualnih roditelja (Golombok et al., 2014; van Gelderen, Gartrell, Bos, van Rooij, Hermanns, 2012, prema Oakley, Farr, Scherer, 2017: 57). Veći broj izveštaja i istraživanja o „uspešnosti“ roditeljstva, kao i o blagostanju dece u istopolnim porodicama navodi i Marija Radoman u jedinom domaćem istraživanju istopolnih porodica (Radoman, 2016: 335-340)³.

Neka istraživanja pokazuju da istopolni roditelji primenjuju prakse kulturne socijalizacije slične socijalizaciji dece iz rasno ili etnički manjinskih porodica, prenoseći deci poruke kojima se slavi LGBT kultura i nasleđe. Decu pripremaju za potencijalnu stigmatizaciju kroz prakse proaktivnog roditeljstva, tako što naglašavaju teme različitosti porodica, poredeći sličnosti i razlike sa heteroseksualnim porodicama, kao i teme ravnopravnosti bez obzira na rasu, etničko poreklo ili seksualnu orijentaciju (Oakley, Farr, Scherer, 2017: 67). Na efekte ovakve socijalizacije ukazuju zaključci nekih meta-analiza koji sumiraju dobiti odrastanja u istopolnim porodicama, kao što su učenje empatije, poštovanja i prihvatanja različitosti, potom veća asertivnost u odbacivanju tradicionalnih rodni uloga i razvijanje egalitarnijih intimnih veza, razumevanje da je porodični život nije samo pitanje samo biološkog srodstva, već i rezultat ličnih izbora, i naposljetku, neka deca uče o značaju podrške koja se dobija od šire zajednice neheteroseksualnih osoba (Allen, 1997; prema: Owens, Reed, Rostosky, 2003: 1050).

³ Marija Radoman u doktorskoj disertaciji takođe diskutuje šire i detaljnije različite aspekte roditeljstva lezbejki i gej muškaraca; vidi: Radoman, 2018.

U istraživanjima je najređa perspektiva dece koja odrastaju u porodicama sa roditeljima istog pola. U jednom komparativnom pregledu istraživanja ustanovljeno je da su opažanja dece koja žive u porodicama istopolnih roditelja uglavnom pozitivna i da deca ne smatraju da je seksualnost ono što njihove roditelje određuje kao dobre ili loše (The Experiences of Children with Lesbian and Gay Parents, 2009). Mladi su iskazali da su njihova iskustva viktimizacije i maltretiranja poticala iz negativnih stavova i predrasuda koje prema njihovim porodicama imaju drugi (npr. članovi šire porodice, vršnjaci, škola; Fairtlough 2008). Opažanje stigmatizacije dece se razlikuje u perspektivi roditelja i dece, jer su istopolni roditelji skloni da je negiraju, time braneći svoje roditeljstvo od diskriminacije naspram heteroseksualnog roditeljstva koje se uzima kao norma (Stacey, Biblarz 2001). Deca, sa druge strane, konstantno izveštavaju o iskustvima skrivene („mikro“) agresije i osećanja da su različita (Farr et al. 2016). Ipak, navedeno istraživanje pokazuje da deca iz istopolnih porodica takođe razvijaju pozitivne ideje o svojim porodicama, kao i rezilijentnost da se izbore sa stigmom.

Neheteroseksualna mladost i porodični život

Jedan pregled istraživanja koja se odnose na porodični život i mlade neheteroseksualne orijentacije kao glavne teme ističe rizike sa kojima se mladi suočavaju, a jedan je i proces razotkrivanja („autovanja“, coming-out), povezan sa represivnošću i odbacivanjem od strane heteroseksualne roditeljske porodice (Biblarz, Carroll Burke 2014). Prikrivanje vlastite seksualne orijentacije udaljava mladu osobu od članova njene porodice, i ona se često odlučuje da se razotkrije iz potrebe da ostvari bliskost sa njima. Mladi tako često uspevaju da povrate bliskost, pošto se članovi roditeljske porodice uglavnom uspešno pomeraju od konflikta do prihvatanja. Ipak, momentalno pozitivno roditeljsko reagovanje na detetovo razotkrivanje je retko - najčešća prva reakcija je osećanje gubitka, a proces se najčešće odvija kroz faze koje podsećaju na faze tugovanja (poricanje, pregovaranje, ljutnja, tuga, prihvatanje).

Druga vrsta rizika sa kojom se neheteroseksualni mladi suočavaju u tranziciji u odraslost su ograničenjima koje postavlja država (u odnosu npr. na brak, usvajanje, tretiranje neplodnosti i sl.), kao i kultura, oko značenja odraslosti i obeležja njene pune ostvarenosti. Zanimljivo je opažanje da se i javnom mnjenju homoseksualnost više tretira kao životni stil nego kao oblik seksualnosti, kao deo neke potkulture koju mladi

treba da prerastu (Halberstam, 2005, prema Biblarz, Carroll Burke 2014: 114). U društvenoj strukturi u kojoj su brak i dobijanje potomstva obeležja odraslosti, a životi gej osoba ispadaju iz heteronormativne vremenske sheme rođenje-brak-reprodukcija-smrt, LGBT osoba se opaža kao detinjasta, egocentrična i nezrela ili kao oblik produžene adolescencije (Ibid. 114).

Mreže podrške i „porodice izbora“

Kako generacija koja je izborila pravo na istopolne porodice stari, tako se otvaraju i pitanja porodičnog života i interegeneracijskih odnosa starijih neheteroseksualnih osoba, koje od roditelja sada postaju bake i deke (Biblarz, Carroll, Burke, 2014). Za tu populaciju od posebnog značaja ponovo postaju mreže podrške, koje dobijaju značenje proširenih porodičnih konfiguracija nazvanih „porodice izbora“ ('families of choice'; Weeks, Heaphy, Donovan, 2001).

Učesnici jednog kvalitativnog istraživanja sa samoidentifikovanim neheteroseksualcima posebno su naglašavali značaj neformalnih mreža koje su opisivali kao „izabrane“ ('elective networks') ili „stvorene“ ('created') (Weeks, Heaphy, Donovan, 1999). Autori istraživanja su pojavu fleksibilnih ali često jakih i podržavajućih mreže prijatelja, bivših ljubavnika i čak članova porodica porekla koje uzajamno razmenjuju brigu, odgovornost i privrženost označili kao „porodice izbora“ (Ibid. 111). Autori ovo preoblikovanje neheteroseksualnih obrazaca veza vide kao pokazatelje nečeg novog: kao pozitivne i kreativne odgovore na društvene i kulturne promene, na detradicionalizaciju i kao istinske „eksperimente življenja“ (Giddens, 1992). Kasnija istraživanja, kao što je na primer ono sprovedeno u Sloveniji, pokazuju, međutim, da su porodične veze i za neheteroseksualne osobe važnije od prijateljskih (Kuhar, Švab, 2005:99), koje su prvenstveno naglašavala ova ranija istraživanja. Uključivanjem roditeljstva, pojam „porodice izbora“ dobija nešto drugačije značenje, kao što će se videti u sledećem delu.

Doprinos istraživanja neheteroseksualnih porodica sociologiji porodice

Kada se napusti hijerarhijski model „ocenjivanja“ roditelja i dece s obzirom na njihove seksualne identitete, vidi se da istraživanja neheteroseksualnih porodica nude istinski pluralistički pristup porodičnoj raznolikosti (Stacey, Biblarz, 2001: 164). U tome

se sastoji njihov glavni doprinos sociologiji porodice, a prepoznaje su u tematici problematizovanja intergeneracijskih odnosa (u procesu „razotkrivanja“), partnerskih odnosa, roditeljstva i starenja u istopolnim porodicama, i tranzicije u odraslost neheteroseksualnih mladih (Biblarz, Carroll, Burke, 2014).

Istopolno partnerstvo i roditeljstvo bitno menjaju većinu dimenzija porodičnog života. Pošto je rod i dalje veoma značajna varijabla za određenje porodičnog, sve uobičajene teme porodičnog života treba da se nanovo promisle i preispitaju kada su partneri/roditelji istog pola. Uzimajući u obzir da i heteroseksualni parovi u svojim poimanjima, odnosima i praksama postaju manje usmeravani rodnošću, istopolne porodice sa decom mogu postaviti trendove od kojih sociologija porodice može da više da nauči o porodičnom životu uopšte (Biblarz, Carroll, Burke, 2014: 117). Perspektiva odronjavanja porodičnih odnosa, koja je inherentna istopolnim porodicama, daje mogućnost da se nejednakosti unutar porodice sagledaju jasnije u odnosu na druge strukture koje proizvode u odnosu na druge strukture osim rodne (koja nema uticaja jer su istog roda).

Nasuprot prvobitnom insistiranju autora na značaju prijateljstva za „porodice izbora“, one su danas mnogo šire konfiguracije od mreža podrške prijatelja, jer roditeljstvo u istopolnim porodicama uključuje u porodični život osobe koje su na različite načine povezane sa rođenjem deteta ili sa jednim ili oba roditelja. Posebno zanimljiv aspekt je da istopolni roditelji uglavnom moraju da uključe treću osobu izvan porodice radi začeca deteta. To stvara mogućnost da se više osoba koji su roditelji ili nalik roditeljima uključi u živote dece, a sledstveno podrazumeva različita pregovaranja oko novih odnosa i veza i određenja uloga koja iz toga proističu. Bilo bi korisno da se u istraživanja uključe ova iskustva i primene u tumačenju drugih oblika porodičnog života koji se pomeraju od nuklearne porodice i domaćinstva, kao što su rekonstituisane porodice (tzv. 'step' i 'blended families'), višegeneracijske, transnacionalne porodice i one sa dva domaćinstva (tzv. 'commuter') i tako dalje (Ibid.; 118).

Inspirativna je ideja proučavati kako neheteroseksualni mladi prelaze u odraslost, kao i njihove različite putanje kad su mladi odrasli, jer su u ovim fazama životnog toka oslobođeni heteronormativnih pritisaka za uvremenjene događaje (npr. brak i rađanje). Plodonosno bi bilo ispitati kako seksualna orijentacija utiče na faze njihovih obrazovno-radnih i porodičnih tranzicija, standardnih/nestandardnih putanji, jasnih i nejasnih tranzicija.

Za novo poimanje porodičnog života poseban značaj je imala pomenuta konceptualizacija „porodica izbora“ kao alternativnog načina porodičnog života, o čemu će više reči biti u narednom delu.

Reference:

- Barrett, M., McIntosh, M. (1982). *The Anti-Social Family*. London: Verso.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (1995). *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization*. London: Sage.
- Beck-Gernsheim, E. (1998). On the Way to a Post-Familial Family: From a Community of Need to Elective Affinities, *Theory, Culture & Society*, 15 (3): 53 – 70.
- Beck-Gernsheim, E. (2002). *Reinventing the Family: In Search of New Lifestyles*. Cambridge: Polity Press.
- Bek, U.(2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Berger, B., Berger, P. (1983). *The War Over the Family: Capturing the Middle Ground*. London: Hutchinson & Co.
- Biblarz, T. J., Carroll, M., Burke, N. (2014). Same-Sex Families“ u: *The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families*, J. Scott, J. Treas, M. Richards (eds.), John Wiley & Sons, Ltd. pp. 109 -131.
- Bobić, M. (2006). Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak Druge demografske tranzicije?, u: S. Tomanović (ur): *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 121–139.
- Bobić M. (2013). *Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Donzelot, J. (1979). *The Policing of Families*. New York: Pantheon Books.
- Fairtlough, A. (2008). Growing up with a lesbian or gay parent: young people's perspectives. *Health and Social Care in the Community*, 16 (5), 521-528.
- Farr, R. H., Forssell, S. L., & Patterson, C. J. (2010). Parenting and child development in adoptive families: Does parental sexual orientation matter? *Applied Developmental Science*, 14 (3),164–178.
- Farr, R. H., Crain, E. E., Oakley, M. K., Cashen, K. K., Garber, K. J. (2016). Microaggressions, feelings of difference, and resilience among adopted children with sexual minority parents. *Journal of Youth and Adolescence*, 45, 85–104.
- Finch, J. (2007) 'Displaying Families', *Sociology*, 41, 65–81.
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Ingelhart, R., Norris, P. (2003). *Rising Tide, Gender Equality and Cultural Change around the World*

KRSTIĆ, N., TOMANOVIĆ, S., STANOJEVIĆ, D. (2022). Family Practices and Time During the Covid-19 Pandemic in Serbia. *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*. 64 (2): 149-170.

Kuhar, M. (2009). Da li su bivše jugoslovenske republike države druge demografske tranzicije?, u: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 43–62.

Kuhar, R., Švab, A. (2005). *The Unbearable Comfort of Privacy. The Everyday Life of Gays and Lesbians*. Ljubljana: Peace Institute.

Lesthaeghe, R., Moors, G. (2000). Recent trends in fertility and household formation in the industrialised west. *Review of Population and Social Policy* 9: 121-170.

Lesthaeghe, R., Neels, K. (2002). From the first to the second demographic transition – an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population* 18: 325- 360.

Maričić, A., Štambuk, M., Tadić Vujčić, M., Tolić, S. (2016). *Roditeljstvo LGB osoba u Hrvatskoj: „Ja nisam gej mama, ja sam mama“*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Milić, A. (prir.) (1988). *Rađanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Morgan, D. H. J. (1996). *Family Connections: An Introduction to Family Studies*, Cambridge: Polity Press.

Morgan, D.H.J. (2011). *Rethinking Family Practices*, London: Palgrave Macmillan.

Oakley, M., Farr, R., Scherer, D. (2017). Same-Sex Parent Socialization: Understanding Gay and Lesbian Parenting Practices as Cultural Socialization, *Journal of GLBT Family Studies*, 13 (1), 56–75.

Owens, G., Reed, A. Rostosky, S.C. (2003). Lesbian Parents, u: *International Encyclopedia of Marriage and Family*, J.J. Ponzetti, Jr. (Editor in Chief) Macmillan Reference USA, pp. 1047 -1051.

Petrović, M. (2009). Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: Između (pre)modernosti i (post)modernosti, u: Milić, A. i Tomanović, S. (ur) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–135

Plamer, K. (2009). Skiciranje sociološkog geja: prošlost, sadašnjosti i budućnosti sociologije istopolnih odnosa, *Teme*, XXXIII (1) 47-66.

Popenoe, D. (1988). *Disturbing the Nest: Family Change and Decline in Modern Societies*, New Brunswick, London: Aldine Transaction.

Radoman, M. (2015). Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF, str. 101-122.

Radoman, M. (2016). LGBT perspektiva– izazov za savremenu sociologiju, *Sociologija*, Vol. LVIII, Posebno izdanje

Radoman, M. (2018). *Homoseksualne zajednice u Beogradu – komparativno istraživanje stavova heteroseksualaca i homoseksualaca o fenomenu homoseksualnih zajednica*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

Savage, T., Frisell, M., Rostosky, M. (2003). Gay Parents, u: *International Encyclopedia of Marriage and Family*, J.J. Ponzetti, Jr. (Editor in Chief) Macmillan Reference USA, pp. 720 – 723.

The Experiences of Children with Lesbian and Gay Parents – An Initial Scoping Review of Evidence (2009) Scottish Government Social Research

Stacey, J., Biblarz, T. J. (2001). (How) does the sexual orientation of parents matter? *American Sociological Review*, 66 (2), 159-183.

Takács, J., Kuhar, R. (eds.) (2011). *Doing Families: Gay and Lesbian Family Practices*. Ljubljana: Peace Institute.

Томановић, S. (2021). „Породичне праксе и солидарност у току пандемије ковид-19 у Србији. Квалитативна анализа 'породичних прича'“, у: Мина Петровић (ур.) *Изазови у области рада, породице и стила живота у контексту пандемије ковида 19 у Србији: Нове солидарности и нове неједнакости*, Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, стр. 65 – 80.

Van de Kaa, D. J. (2002). The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries, Paper presented at the *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*, Tokyo, Japan, 29 January 2002.

Vučković Juroš, T. (2019). “Why is it that here we can be a family, and there we cannot?”: How Wider Socio-Institutional Frameworks Shape Experiences of LGB Parenting. *Revija za sociologiju*, 49(2), 205-229.

Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C. (1999). Partners by Choice: Equality, Power and Commitment in Non-Heterosexual Relationships, u G. Allan (ed.) *The Sociology of the Family. A Reader*, London: Blackwell, pp. 111 – 128.

Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C. (2001). *Same Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments*, London: Routledge.

Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C. (2004). The Lesbian and Gay Family, u: *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, J. Scott, J. Treas, M. Richards (eds.), Blackwell Publishing Ltd. pp. 340 – 355.

Widmer, E. (2006) Who are My Family Members? Bridging and Binding Social Capital in Family Configurations. *Journal of Social and Personal Relationships*, 23(6), 979-998.